

Національно-культурні елементи в семантичній структурі індивідуально-авторських прикметників

Розглянуто авторські прикметникові новотвори в аспекті національної ментальності. Проаналізовано національно-культурні елементи семантики індивідуально-авторських прикметників на прикладі української поезії ХХ–ХХІ ст. Увагу сфокусовано на українських культурних концептах *дума, думка, воля, доля, лихо, серце, душа* як квантах національно-культурної свідомості українців та на словах-символах як репрезентантах етнічного світосприйняття українського народу. Описано індивідуально-авторські прикметники, сконструйовані на основі традиційних для мови усної народної творчості лексичних одиниць – фольклоризмів різних тематичних груп. На основі лексико-семантичного аналізу авторських ад'єктивів простежено шляхи реалізації семантичних відтінків прикметників, що містять у своїй структурі національно-культурний компонент.

Ключові слова: прикметникові новотвори, національно-культурний компонент, українська поезія ХХ–ХХІ ст., менталітет, слово-символ, концепт.

Постановка наукової проблеми та її значення. Невід'ємною частиною мови українських поетичних творів ХХ–ХХІ ст. є прикметникові інновації, які створюють найбільш цікаву за організацією й експресивно-стилістичними функціями групу слів у плані збагачення мови художньої літератури.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Різним аспектам дослідження семантики індивідуально-авторських прикметників у сучасній українській мові присвячено наукові розвідки багатьох дослідників (О. М. Рудь, Г. М. Вокальчук, Л. І. Шутової, Н. В. Гаврилук, О. О. Жижомі, І. М. Бабій, М. Т. Доленко й ін.). У російському мовознавстві цієї проблемою займалися лінгвістів Б. А. Белова, В. В. Краснянський, К. С. Горбачевич, Є. П. Хабло, А. О. Стишов, Р. Ю. Наміткова та ін. У їхніх працях знаходимо детальну характеристику оказіональних прикметників, класифікацію їхніх структурно-семантичних типів, синтаксичних і стилістичних функцій. Проте цілісного вивчення авторських прикметникових новотворів із погляду етнолінгвістики досі не здійснено. **Мета** статті – аналіз національно-культурних компонентів у семантичній структурі індивідуально-авторських прикметників. Це передбачає розв'язання таких завдань:

- визначити теоретичні засади дослідження складних прикметникових утворень як носіїв етно-концептуальної інформації;
- описати національно-культурні елементи семантики авторських прикметникових новотворів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Слово взагалі й художнє, зокрема, на думку В. В. Жайворонка – своєрідний духовний код етнокультури, оскільки за багатьма мовними одиницями стоять не самі лише реалії (предмети) об'єктивної дійсності як такі, а часто реалії з культурними смислами (зокрема й етнокультурними), тобто предмети, одухотворені людиною, її світобаченням [3, с. 155]. У цьому аспекті варто розглянути й номінації на позначення статичних ознак денотата. Безсумнівно, що прикметники позначають ознаки фрагментів реального світу, властиві їм від природи, наприклад колір, запах, смак, форму, розмір, протяжність, інтенсивність. Однак при потрібно враховувати, що спосіб їх інтерпретації, який утілюється в мовній семантиці, ступінь мовної «розробки» залежать від особливостей етнокультури, у котрій втілюється світ людини [4, с. 124].

Безперечно, визначальна роль у встановленні слова та його значення в мові належить національно-культурному (етнопоняттєвому) й національно-мовному (етноспецифікаційному) тлу, тобто рівню фоновій обізнаності етносу в системі понять і системі мови [3, с. 114]. Національно-культурний компонент (НКК) у семантиці слова стає об'єктом вивчення в українській лінгвістиці на початку 80-х років ХХ ст. Поняття НКК у працях мовознавців тлумачиться неоднозначно. Більшість учених вважає, що національно-культурний компонент – елемент семантичної структури слова (С. Верещагін, А. Волошина, М. Комлев, В. Костомаров). З іншого боку, НКК розглядають як сукупність «мікрокомпонентів» слова, як слова-поняття, визначальні для духовної й матеріальної культури народу (А. Вежбицька, Н. Данилюк, В. Кононенко, Н. Любчук).

О. В. Масло дає таке визначення національно-культурного компонента: «семантичні складники слів, словосполук, слова-поняття, за допомогою яких український мовний код фіксує національні особливості у світосприйнятті доквілля» [6, с. 7].

На наш погляд, під національно-культурним компонентом слід розуміти елемент семантичної структури слова, який найповніше відображає особливості національного характеру й сприйняття світу.

Національна специфіка по різному виявляється в різних структурних компонентах значень слів. Так, національно-культурні особливості мовної системи виразно проявляються на символічному рівні. Символіка національних реалій (предметів) і слів, які їх позначають, концентрує загальнолюдські світоглядні першопочатки й певні національні особливості [3, с. 42]. Цю тенденцію простежуємо на прикладі авторських прикметникових новотворів із компонентами на позначення слів-символів таких семантичних груп:

1) рослинні слова-символи: «Моя коліско, матінко моя, / Моя ти земле сонячно-вербова...» (О. Бабій); «Прийшов з вербово-степових країв, / Де все таке безмежне і зелене.» (Б. Олійник); «О рідний краю мій, / Мій милий і ласкавий, – / Пиєнично-золотий, / Калиново-яскравий.» (М. Луцук); «Ой летіли лебеді та над Україною, Зорянопісенною, росянокалинною» (Г. Світлична); «Мене зустріли Ворскла, жито в полі, / Чернеччина осично-тополіна...» (П. Воронько); «Мережана, уся барвінкоцвітна, / Тепло у ній сердечне і дива» (О. Дробаха);

2) орнітологічні слова-символи: «Пройде осінь щедрою долиною, / Над струмками встеле білий дим, / Над сім'єю дружньо-ластів'їною, / Над моїм весіллям дорогим» (А. Малишко); «Помолодів Остріг / І зве синів на предківський поріг, / Під небеса співучо-журавлині» (О. Ундір); «Аби його душа коневоаблуката / Від плуга й батога зуміла відпочити» (М. Пшеничний); «...Крижаними Соловками, / Казематами, / Орлекрилыми думками / Непідтятими... Чи пізнаєш мій голос? Я – / це ж я твоя крилоорлина, / що дбає за твоє життя, / Червона мати Україна!» (П. Тичина);

3) біблійні слова-символи: «В полиново-біблейській купаюся гіркоті, / Аж у горлі пече...» (О. Бабій 5:47); «...свіжоангельські руки...» (С. Процюк); «То ж витайте наді мною, / я ж витатиму над вами – / над водою і над твердю, – / боговірний» (В. Стус); «Що зробив із землею мою / такою масною, родючою, /.../ з душами богоприхильними, / в слово і працю закоханими?...» (О. Бабій); «...кого ти шукав? /.../ яких богодайних слів, що їх не дали роки?» (Б. Рубчак); «Очима чесними, / Христовоскресними / Поєми тчуть» (П. Тичина);

4) космогонічні слова-символи: «Це – добрі майстри землеборчі...» (М. Бажан); «Все це умісті звуками вгору стирчало під небом м'яким, сонцехмарним» (П. Тичина); «Моя коліско, матінко моя, / Моя ти земле сонячно-вербова...» (О. Бабій); «Отак би жити синім квітнем / Під небом зоряно-рясним» (А. Малишко);

5) кольори: «І ратом я згадав / І білохатню вулицю родиму» (М. Рильський); «Мабуть, в радості грона тугі / І незгасно-калинно-червоні, / Коли є десь гарячі сніги, / Що серця обпікають й долоні» (А. Листопад);

6) національний одяг: «І тій паноті кунтушистій, / З волинських кленів та ялин / Вже теше обрій урочистий / Горбаті віка домовин» (А. Малишко); «Відходить образ сонця, світячи місяць: / таємничо спломенійся! – / при хмарності – вкрузно веселчатовіночний, / протиставник ночі» (В. Барка);

7) традиційна їжа: «Хлібодарні. / Хліборадні. / Хліборідні. / А ми їх / Гідні?» (Л. Мовчун); «Злам буття цього, царево-пано-бого-мертвотного, салосонливого – лише в одній бідності!» (П. Тичина); «...Твій борець зробивсь борцішим набагато» (Л. Костенко);

8) народний побут: «Ви мене на якихось хорах якоїсь зали піймали / й до стінки приперли перед портретами / (безрушниковими) / Леніна і таки Тараса Шевченка...» (М. Семенко); «Завжди, провінціє солон'яно-кринична, / До Києва мій потяг уночі» (Н. Диб'як).

Як бачимо з поданих контекстів, інформація, закладена в авторських прикметникових новотворах із компонентом-символом, стає виразником культури та етноспецифічності сприйняття дійсності українцями.

Аналіз значного обсягу прикметникових інновацій в українській поезії ХХ–ХХІ ст. свідчить, що в структурі описуваних одиниць поширений ще один тип семантичних утворень, відзначених лінгвокультурною специфікою. Йдеться про «ключові слова культури», так звані культурні концепти. Така висока частотність уживання концептів у поезії не випадкова, адже найважливішим об'єктом когнітивної лінгвістики вчені справедливо вважають саме концепт. Культурні концепти – це омовлені культурно детерміновані ментальні утворення, котрі мають безпосередній дотик до цінностей, ідеа-

лів та установок етносів і в яких знаходять своє найповніше відображення особливості національного характеру й сприйняття світу [2, с. 401].

Специфічними концептами, що тісно пов'язані з українською ментальністю та відображають її своєрідність, на думку української лінгвістки Т. Космеди, є концепти *дума*, *думка*. Поняття *думки* важливе для людської онтології, воно специфічно співвідноситься в українському мовленні з поняттям *дума*. Як відомо, «дума» – жанр, притаманний лише українській культурі, а отже, це також один з основних специфічно українських культурних концептів [5, с. 368].

Поети аналізованого періоду успішно експериментували у створенні прикметникових номінацій із компонентом, що містить сему «дума». У їхніх творах концепт *дума* містить певний заряд емоційного негативного відтінку, на нього нашаровується смисл «сумний», «лихий», напр.: «...вони – *думночолі й старі...*» (М. Бажан); «*Як злоба вам нашепче зраду / у нічну, в лиходумну мить, / гроно світлого винограду / ви в отруту міцну вмочіть*» (Б. Рубчак). В інших контекстах *дума* співвідноситься з концептом *мовчання*, напр.: «...*Втекти б до моря голубого, / До скель задумливо-німих*» (Олександр Олесь); «*Згадавсь чомусь Іван Франко / і вічнодумна Леся Українка*» (П. Тичина).

Концепт *дума* в українській поезії містить також індивідуальні смисли, як-от «втіха»: «...*такий бездумно-ласкавий світанок...*» (М. Семенко); «порятунок», «значущість», «вагомість»: «...*Несім для днів прозорість світлодумну...*» (Г. Чубай); «*Як чорногуз при березі, стодумний / став Пан-Господь і молитесь...*» (В. Стус); «велич», «простір («широта», «глибина»)»: «*Над широкими степами / Яснодумними*» (В. Кочевський); «абстрактність», «розміреність», «тривалість»: «*Бездумно-строкаті штори / Нас вводять обох в нірвану*» (А. Свентах).

В українських поетичних текстах описуваного періоду знаходимо чимало прикметникових АЛН, які у своїй семантичній структурі містять такі знакові для української культури концепти, як *воля*, *доля*, *лихо*, *серце*, *душа* тощо. Розглянемо їхнє контекстуальне вживання й семантичне наповнення.

Етнічний компонент семантики концепту *воля* в українській колективній свідомості пов'язаний насамперед із мрією про краще життя, напр.: «*І вищула буря сил м'ятежних, / й осяяла – після ночей – / людей, душею безбережних, / людей синь-вольових очей*» (П. Тичина).

Внутрішня форма концепту *доля* в структурі прикметникових новотворів розкриває уявлення українців про існування вищої сили, яка наділяє кожну людину щасливим або нещасливим життям. Саме вона за принципом випадковості визначає головний вектор життєвого шляху людини, незважаючи на його власні прагнення й бажання [2, с. 403]. У поетичних творах ХХ–ХХІ ст. переважає поняття нещасливої *долі*. Контексти функціонування цього концепту мають здебільшого негативне аксіологічне забарвлення, як-от: «...*і жінка, що стала сьогодні Тобою, мала великі очі чорнодолі*» (І. Калинець); «*Стремлінням зболене життя бездоле / Дрижить, мов павутини срібна нить, / Щоб птаха лет не обірвавсь ніколи*» (М. Корсюк).

Серед концептів, які характеризують нашу ментальність, слід виділити поняття *лихо*, яке, на думку І. О. Голубовської, відбиває певні установки світосприйняття українців, зумовлені реакцією «відступом у себе» внаслідок усвідомлення неможливості подолати поширені у світі несправедливість, неволю й нещастя [2, с. 406]. Схожої конотації набуває цей концепт і в складі індивідуально-авторських прикметників, напр.: «*Хіба не забути ніколи / очей лиховісно-грізних, тих, що згідно кололи, / тих іскор, що били із них?*» (Б.-І. Антонич); «*Як злоба вам нашепче зраду / у нічну, в лиходумну мить, / гроно світлого винограду / ви в отруту міцну вмочіть*» (Б. Рубчак).

Загальновідомо, що специфічною рисою українського менталітету є «кордоцентризм». На основі кордоцентричності українця формується ідилічне уявлення про нього як побожну, сентиментальну та м'яку людину. Невипадково в поетичних текстах аналізованого періоду значна частина авторських прикметникових новотворів містить у своїй структурі концепт *серце*. В українській поезії номен *серце* – позитивно заряджене слово, виступає символом любовних почуттів, душевної прихильності, напр.: «*Співучі, м'якосердечні анти, / русі руси, / русява Слов'яніє – / Україно!...*» (О. Бабій); «*І ніжносердна і печальна, рідна нам сестра, збирала іскорки і щастя ждала, і слів співучі свічі принесла у храм*» (В. Барка). Звертає на себе увагу спеціалізація цих ідіоматичних сполук на вираженні негативних емоцій, що також властиво українським прикметниковим інноваціям із компонентом *серце*, напр.: «...*ревучосердий [кондор. – Г. В.], зводи красє, над кручами кружма – несито; А птиця ревучосерда над горою кружляє...*» (В. Барка); «*А другі, з кліру? Дрібносердні орди, бездушністю в жадабі неподобній, розхрюкались на кривді – встиді*» (В. Барка); «*Крутїж злосердних днів...*»

(С. Гординський); «Він проявляє доброту крізь скрегіт зубовно-серце-душний» (Б. Чіп). Наведені контексти можуть стати ще одним аргументом на користь визнання української кордоцентричності, особливостей емоційної вдачі українця, яку трагічна доля України здебільшого визначила через негативну чутливість [2, с. 408].

Концепт *душа* виступає ширшим поняттям щодо *серця*, вона «відає не лише емоціями, а й думками, бажаннями, схильностями й преференціями людини» [2, с. 409]. Репрезентуючи внутрішній світ людини в цілому, номен *душа* метонімічно може позначати людину в певному морально-етичному ракурсі, напр.: «В суворо-добродушній простоті, / Скупим на слово, на думки багатим / Він [Якуб Колас. – Г. В.] жив» (М. Рильський). Проте поняття *душа* в українській мовній свідомості часто асоціюється з негативною оцінкою, що простежується в таких слововживаннях: «Нині нащадки його куцодуші / З болота золото роблять...» (М. Кучеренко); «...із кодром / Облеснодушних руйначів...» (Б. Нечерда); «У селах забутих, / Бездушно-пихатих столицях / готова війною чи мором / Узятись / Всякчас.» (А. Бортняк); «Згине душетрісчуча, згине автоматна раса!» (П. Тичина).

Як свідчить аналізований матеріал, авторські прикметникові інновації, що містять у своїй структурі ключові концепти національної картини світу, – важливий репрезентант світобачення та світовідчуття носіїв української етнокультури.

Г. М. Вокальчук зазначає, що «показовим для словотворчої практики поетів ХХ ст. є той факт, що в полі їхньої постійної уваги перебували фольклорні традиції творення нових художніх образів, тропів; відтак поетичний лексикон ХХ ст. поповнився значною кількістю АЛН, сконструйованих у результаті творчого використання традиційних для мови усної народної творчості лексичних одиниць – ключових слів – у ролі базових, твірних індивідуально-авторських інновацій» [1, с. 129]. Цю тенденцію спостерігаємо на прикладі індивідуально-авторських прикметників, які мають традиційну народнопісенну структуру або ж містять у своїй основі фольклоризми різних тематичних груп. Письменники вживають фольклоризми в їхньому традиційному значенні, напр.: *вітровійний* (О. Ольжич), *вітрогривий* (П. Воронько), *небесноокий*, *небоокий* (І. Драч), *хмар-хмаровий* (П. Тичина), *яровогнистий* (В. Швець), *синьохмарний* (А. Малишко), *піснемовний* (В. Барка), *пташиножовтий* (М. Бажан), *копитатий* (Ю. Андрухович), а також створюють нові символічні образи через трансформацію традиційних, напр.: *вогнефлейтий* (В. Барка), *вогнесилий* (П. Тичина), *вогненно-дивний* (В. Рубан), *хмарномрійний* (В. Крикуненко), *пісенно-ясний* (А. Листопад), *пісеннокрил* (І. Драч), *коневоаяблукатий* (М. Пшеничний), *конокрилий* (В. Рубан), *чорно-вогненний* (І. Драч). Сконструйовані на основі традиційних для мови усної народної творчості лексичних одиниць індивідуально-авторські прикметники є наскрізними в поезії ХХ–ХХІ ст. За їх допомогою автори відображають широку гаму почуттів, переживань, думок, особисте сприйняття світу, що глибоко переплетене з народним світоглядом, напр.: «Мені від земляків приносить вісті / пісенно-хліборобна сторона.» (М. Сингаївський); «І ось – явилась Правда вогнесила...» (П. Тичина); «Ой летіли лебеді та над Україною, Зорянопісенною, росянокалинною.» (Г. Світлична).

Висновки. Отже, наше дослідження дає підстави стверджувати, що авторські прикметникові новотвори в поетичних текстах ХХ–ХХІ ст. виступають не лише інтенсифікаторами образності, експресивності, виразниками народнопісенного колориту, а й репрезентантами національної культури, тому актуальним є їх подальший семантичний і функціонально-стилістичний аналіз.

Джерела та література

1. Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ століття [Текст] : монографія / Г. М. Вокальчук ; [відп. ред. С. Я. Єрмоленко]. – Острог : Нац. ун-т «Острозька академія», 2008. – 536 с.
2. Голубовська І. О. Етнічні особливості української національно-мовної картини світу / І. О. Голубовська // *Studia Linguistica*. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. – Вип. 4. – С. 400–412.
3. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
4. Климова Ю. А. Русские имена прилагательные: атрибутивная картина мира / Ю. А. Климова // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. Языкознание*. № 69. – Белгород : Белгород. гос. ун-т, 2008. – С. 122–127.
5. Космеда Т. Концепти *дума*, *думка* в українському мовленні крізь призму аксіологічної прагмалінгвістики / Т. Космеда // *Вісн. Львів. ун-ту. Сер. «Філологічна»*. – Вип. 34. – Ч. 1. – 2004. – С. 367–371.
6. Масло О. В. Національно-культурний компонент у лексиці українських народних казок : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Масло. – Х., 2008. – 22 с.

Радько Оксана. Национально-культурные элементы в семантической структуре индивидуально-авторских прилагательных. Рассмотрены авторские прилагательные новообразования в аспекте национальной ментальности. Проанализированы национально-культурные элементы семантики индивидуально-авторских прилагательных на примере украинской поэзии XX–XXI вв. Внимание сфокусировано на украинских культурных концептах *дума, мысль, воля, судьба, зло, сердце, душа* как квантах национально-культурного сознания украинцев и на словах-символах как репрезентантах этнического мировосприятия украинского народа. Описаны индивидуально-авторские прилагательные, сконструированные на основе традиционных для языка устного народного творчества лексических единиц – фольклоризмов различных тематических групп. На основе лексико-семантического анализа авторских адъективов прослежены пути реализации семантических оттенков прилагательных, содержащих в своей структуре национально-культурный компонент.

Ключевые слова: новообразования прилагательных, национально-культурный компонент, украинская поэзия XX–XXI вв., менталитет, слово-символ, концепт.

Radko Oksana. National and Cultural Component in the Semantic Structure of Individuall and Authorial Adjectives. Author new formations of adjective are considered in the aspect of national mentality. National and cultural component are analysed in the semantic structure of individuall and authorial adjectives on the example of the Ukrainian poetry of the XX–XXI age. Focused on the Ukrainian cultural concepts «*duma*», *opinion, will, fate, disaster, heart, soul* as quantum of national cultural consciousness Ukrainian and symbols as representative of the ethnic outlook of the Ukrainian people. Described the individuall and authorial adjectives, constructed on the basis from the traditional language of oral folklore lexical items – folklorism different thematic groups. Based on lexical-semantic analysis of authorial adjectives traced the paths of semantic shades adjectives containing in the structure of national-cultural component.

Key words: new formations of adjective, national and cultural component, Ukrainian poetry of XX–XXI age, mentality, word-character, concept.

Стаття надійшла до редколегії
23.07.2013 р.